

ПО
СТЪПКИТЕ
НА

ДРУГИЯ

Сборник
в чест на
Майя Грекова

Просвета
София
2014

Първо, „понятието „малцинство“ се конституира на основата на политическо преакцентирание върху значимостта на дадена социална характеристика, при което „притежателите“ на определени нейни разновидности се оказват негативно белязани. „Малцинство“ има реалност и заедно с това специфика единствено в границите на националната държава. „Национално малцинство“ бележи политическата принадлежност на всяко политически конституирано и добило социална реалност малцинство – то е малцинство в териториалните граници на съответната национална държава като нейно творение и нейна реалност. От гледна точка на различието, което конструира социалната реалност на конкретните национални малцинства, те могат да бъдат: етнически, религиозни, възрастови, според сексуалната ориентация и т.н.“ (Грекова, 2001, с. 15).

Второ, „проблемът „малцинство“ е невъзможността националната държава да се справи с последиците от своята собствена политика на национална хомогенизация – като задаваща нормата (етническа, религиозна, езикова), но заедно с това неизбежно разделяща хората на групи, бележеща не-нормалното, за което по необходимост се създават образи, очаквания и нагласи, които като следствие заживяват свой собствен живот, създават своя собствена реалност в различни всекидневни светове. Така преживяващата се като „мнозинството“ (истинното, знаещото, „изконното“) нормалност, обитаваща свой собствен, сътворен от духа на националното всекидневен свят, се оказва странично следствие от националната политика, с което националната държава не може да се справи. Национално хомогенизиращата национална политика се преформулира от действащите и взаимодействащите в своите всекидневни светове индивиди в етнически (религиозно, езиково) разделяща. Другояче казано: (повече или по-малко) демократично настроените граждани на модерната държава се оказват крайно не-демократични по отношение на етническото (религиозно, езиково) отклонение от нормата. В това само по себе си няма нищо странно – модерната държава е възможна, тя има своята най-дълбока опора във вътрешносветовата произведена нормираност на обществения ред. Но модерната държава, като национална държава, полага и норми, определя (или прави възможно да се самоопределят) и нормалности, които не следват от интересите на нейните граждани, а са предопределени от необходимостта да се конституира и възпроизвежда като национална, за да има граждани, тоест да е модерна“ (пак там, с. 12).

Първо обобщение: именно този особен начин на социално производство на проблема „малцинство“ от националната държава предпоставя принципната невъзможност („вътрешно присъщата и неспособност“) тя да го реши. Но в действителност сме свидетели на точно обратния процес: националната държава постоянно „апробира“ различни техники на управление, използва най-различни инструменти и прилага най-разнообразни мерки, за да намери „нормално“ решение на възникнал проблем „малцинство“. И наистина вариациите в упражняваните властови методи са значими: от различните „меки“ процедури на интеграция през множеството варианти на асимилация до практики като „Възродителен процес“, „етническо прочистване“ или „окончателно решение“. Тук бележката под линия на Майя Грекова е от съдбоносно значение за залога на тази статия: „етническото прочистване“ няма нищо общо с политиката на национална хомогенизация, която е вътрешно присъща (нормална) на всяка национална държава, защото полага като своя цел физическо унищожаване на носителите на различието – което е несъвместимо с идеята за модерна държава“ (пак там, с. 22).

Моето становище е противоположно: през XX и XXI век именно държавният расизъм е най-важният инструмент за практическо осъществяване на политиката на национална хомогенизация, провеждана от съвременните държави. Нещо повече, тази констатация е валидна не само за тоталитарните и авторитарните режими, но и по отношение на демократичните форми на управление. Не съществува модерно държавно функциониране, което в определен момент, в определени граници и при определени обстоятелства да не премине през практиките на расизма. И наистина крайната и много често постижима цел е „физичес-

кото унищожаване на носителите на различието“, защото големият политически въпрос вече се отнася до биологичния разрыв между онези, които трябва да живеят, и онези, които трябва да умрат. Това е и начинът вътре в дадено население едни групи да бъдат изместени и йерархизирани по отношение на други; едни групи да бъдат привилегирани и защитени, а други – негативно белязани като „отклоняващи се“ от нормата, изолирани и унищожени; в крайна сметка държавният расизъм е основният инструмент за социално деконструиране на едно (етническо или класово) малцинство; той е и основният инструмент за периодичното постигане на „пълна“ национална хомогенизация на едно население. А както е известно, неговата формула е проста, но универсално приложима: „Ако искаш да живееш, трябва да направиш така, че другите да умират, трябва да можеш да убиваш“, или още по-кратко: „колкото повече хора убиваш, толкова повече ще живееш самият ти“ (Фуко, 2003, с. 288). Не съществува никакъв друг начин да бъде „разрешено“ фундаменталното противоречие на политиката на национална хомогенизация, провеждана от съвременните държави; противоречие, социологически диагностицирано и брилянтно описано от Майя Грекова. Именно защото другото лице на националната хомогенизация е полагането в реалността на непреодолими различия, разделения и асиметрии, на социално конструиране на „малцинства“, то на обратната страна на същия този процес възниква групата или общността на „негативно белязаните“ противници. Но това не са противниците в традиционния политически смисъл на думата; това са външните или вътрешните врагове по отношение на дадено население и за дадено население. Това, както някои с право биха казали, е „обективният враг“, нямащ нищо общо с някой „конкретен Друг“. Тук залогът е от епохално значение: не трябва да се стремим към победа над политическите противници, а към тотално премахване на биологичните опасности и следователно към засилване на самия човешки вид. Расизмът е историческото условие за възможност в съвременните общества да бъде упражнявано правото да се убива. Неговото друго име е геноцид: „колкото по-многобройни са онези, които умират сред нас, толкова по-чиста ще бъде расата, към която принадлежим“ (пак там, с. 291). Следователно расизмът е свързан с функционирането на всяка модерна и национална държава, която е принудена да си служи с расата, с елиминирането на расите и с пречистването на расата, за да упражнява своята суверенна власт.

И така, второ, кои са онези властови процедури, които превръщат човешките същества в „абсолютно убиваеми“? В историята на политическата философия Хана Аренд е дала най-ори-

¹ Ето нацисткия вариант на пътя към лагерите: подготвителните разпоредби, които ще се превърнат не след дълго в модел за следване в други страни, обхващат последователно следните фази. Първо, въведена е отличителната жълта звезда (1 септември 1941 г.). Второ, изменя се Законът за гражданството, с което евреи не може да бъде считан за германски гражданин (преди това се лишени от германско гражданство евреите на територията на Райха – Германия, Австрия, Моравия и Бохемия), ако живее извън границите на Райха (откъдето следва да бъде депортиран). Трето, издадено е постановление, според което цялото имущество на германските евреи, които си загубили гражданството си, се конфискува в полза на Райха (25 ноември 1941 г.). Подготовката достига своя връх чрез споразумението между Ото Риенак, министър на правосъдието, и Хайнрих Химлер, чрез което правосъдието се отказва от юрисдикция над „поляци, руснаци, евреи и цигани“ в полза на СС. Налага се депортираните в Терезиенщад да бъдат покрити с малко по-различни директиви, тъй като този лагер се намира на територията на Райха, вследствие на което евреите в него не се превръщат автоматично в хора, изгубили гражданството си. За подобни случаи на „привилегирани категории“ е използван един стар германски закон от 1933 г., който позволява да правителството да конфискува имущество, използвано за „враждебни на нацията и държавата“ дейности. Този вид конфискация се прилага обикновено спрямо политическите затворници и въпреки че евреите не принадлежат към тази категория – всички концентрационни лагери в Германия и Австрия стават „Юденрайн“ най-късно до есента на 1942 г., – е необходима само още една последна законодателна мярка от март 1942 г., която обявява всички депортирани евреи за „врагове на нацията и държавата“. Според конференцията „Ванзее“ (януари 1942 г.) „окончателното решение“ е трябвало да се приложи към всички европейски евреи, чийто брой бил изчислен на около 11 000 000 (единадесет милиона). На 30 юни 1943 г. Германия, Австрия и Протекторатът, тоест Райхът, са обявени за „Юденрайн“. „Мерките срещу източните евреи са резултат не само на антисемитизма; те са част от една всеобхватна демографска политика, вследствие на което поляците ще споделят същата съдба като евреите – геноцида, – стига германците да спечелят войната. Това изобщо не е предположение,

гинални и верен отговор. „Нормалните хора не знаят, че всичко е възможно“ – казва Давид Русе, един от малкото оцелели и говорили лагеристи. Въпросът е: при какви социални предпоставки невъзможното става възможно, нереалното – реално, а желаното – действително? Гениалната простота на новото, непознато в цялата човешка история преди XX век „престъпление срещу човечеството“ се състои в методичното разрушаване на човешкия статус в три свързани фази: 1) Унищожаване на юридическата (политическата) личност на субекта чрез лишаване от права; 2) Унищожаване на моралната личност на субекта чрез обезсилване на съвестта; 3) Унищожаване на „уникалната идентичност“ на личността на субекта чрез заличаване на човешката способност за спонтанност на мисълта и следователно – на действието.

Лишаването от права в действителност означава елиминирането на всеки възможен юридически статус, включително статуса престъпник или рецидивист. Не е случайно, че историята на лагерите в комунистическа България на пръв поглед показва съществуването на една двойствена природа на това „място за задържане“, която се конструира чрез постоянното напрежение между „политически опасен“ и „криминален престъпник“; още в самото начало на народнодемократичната власт – през 1944 – 1945 г. – са издадени две различни наредби-законали и са създадени два вида трудововъзпитателни обществения. Но много бързо въпросното разделение се превръща във фикция: възворените „политически опасни лица“, които са лишени от каквото и да било правен статус и следователно – от юридическа идентичност в личността на субекта, биват смесени с криминални престъпници. Техните човешки същества са подложени на мъчения, които не съответстват на някакво реално престъпление; нещо повече – не съответстват на каквото и да е, което те са извършили. Те са наказани единствено защото са „политически опасни лица“, които потенциално могат да извършат противообществени прояви. В лагерите е премахнато абсолютно всяко юридическо право (и това е голямата разлика спрямо затвора – традиционната институция на задържането), което винаги преди това е съществувало под някаква форма, но тук – в лагера – то все едно, че никога не е съществувало. Следователно унищожението на юридическия или политическия субект е ключова предпоставка за „тоталното господство върху човека“.

Ето как в нацистка Германия е реализирано „убийството на юридическата самоличност на човека“: това се постига, от една страна, като определени групи от населението се поставят извън закрилата на закона, а с властовия инструмент на денационализацията беззаконието бива легитимирано; и от друга – с изваждането на концлагерите от стандартната наказателна система и подбор на контингенти за тях без оглед на легитимна правна процедура, според която на всяко престъпление съответства предвидимо наказание. На свой ред криминалните престъпници обикновено биват изпращани в лагерите едва след изтичане на затворническата им присъда. При всички обстоятелства различните категории, събрани в лагерите, са наблюдавани внимателно – еврен, душевно- и заразно болни, представители на отмиращи класи – вече да не са способни било за нормална, било за престъпна дейност. От гледна точка на пропагандата това означава, че „превантивният арест“ се използва като „предпазна полицейска мярка“²; мярка, която отнема способността на човек да действа. Отклоненията от това правило в Съветска Русия следва да се припишат на катастрофалния недостиг на места в затворите и на желанието – останало фактически неосъществено – цялата наказателна система да бъде превърната в система от концентрационни лагери³.

¹ а напротив – поляците в Германия вече са заставени да носят отличителна значка, в която латинската буква „P“ замества еврейската звезда, а навсякъде нмсно това с първата мярка, предприета от полицията, за институционализиране на процеса на унищожение“ (Арепт, 1993, с. 209).

² Принципиът криминални престъпници за периода на редовната им присъда в никакъв случай да не се изпращат в лагерите, е безусловен за нацистка Германия.

³ През 1925 – 1926 г. в Съветска Русия затворите са толкова претъпкани, че могат да поберат едва 36% от всички осъдени.

И в нацистка Германия, и в Съветска Русия наличието на криминални в лагерите е необходимо за потвърждаване на пропагандните твърдения, че тази институция е предназначена именно за асоциални елементи⁴. Всъщност мястото на престъпниците не трябва да е в тях – най-малкото защото е много по-трудно да се заличи юридическата самоличност у виновника, отколкото у съвършено невинния. И неизменното въдворяване на рецидивисти е реална отстъпка от страна на държавата спрямо обществото, което по този начин по-лесно свиква с наличието на лагери. От друга страна, за да се запази самата концентрационна система, докато в една страна не е премахнато правораздаването, престъпниците се изпращат в лагерите винаги след изтичането на присъдата им, тоест когато те вече имат право да излязат на свобода. Накратко, лагерите в никакъв случай не бива да се превръщат в предвидима наказателна мярка за точно определени нарушения на закона.

Навсякъде, включително и в комунистическа България, криминалните престъпници представляват лагерната аристокрация⁵ и биват поставяни на ръководни постове не поради някаква аналогия между тях и надзирателите – очевидно надзирателите в Съветския съюз, за разлика от СС, не представляват елит, специално обучаван за подобни действия, – а защото те единствено са въдворени заради извършването на дадено деяние. Те поне знаят защо са в лагер и поради това са запазили някакви остатъци от юридическата си самоличност. При „политически опасните лица“ тя е само субективна гледна точка – техните действия, доколкото изобщо са такива, а не просто мнения, смъртно прозрение или случайно членство в опозиционна група, не се обхващат от действащата правна система на страната и не може да бъдат юридически определени.

Както показва Хана Арент, към първоначалната смес от политически и криминални престъпници в руските и германските концлагери скоро се добавя и трета съставка, която бързо се превръща в преобладаваща. Мнозинството вече се състои от хора, несторили нищо, което, било в тяхното собствено, било в съзнанието на полицията, да може логически да се приеме като повод за арест. В Германия от 1938 г. насетне това са еврейските маси, в Русия – която и да било група, навлякла си немилостта на властите по причини, нямащи нищо общо с дейността ѝ. Именно тези групи от невинни във всяко отношение хора са най-подходящи за цялостния експеримент върху разграждането на юридическата самоличност у човека и поради това и количествено, и качествено съставляват основната част от концлагеристите⁶. Съдбата на тази трета група от съвършено невинни хора е най-тежка: към нея често са прибавяни и политически, и криминални затворници, които губят защитата на различието от това, че са извършили нещо, и вече изцяло са изложени на произвола. Крайната цел, отчасти постигната в Съветска Русия и ясно изразена през последните етапи на нацистка Германия, е всички задържани в концлагерите да се вляят в категорията на невинните.

Докато разделението на лагерниците на различни категории⁷ е само тактическа или ор-

⁴ „И Гестапо, и СС винаги са смятали, че от изключително значение е в лагерите да се смесват хора от различни категории. Няма лагер, чиито обитатели да принадлежат изцяло към една категория. В Съветска Русия още от самото начало обичайна практика е да се смесват политически затворници и криминални елементи. През първите десет години съветска власт левите политически групировки се радват на известни привилегии и едва след цялостното разгръщане на тоталитарния характер на режима, след края на 20-те години, политическите затворници официално започват да се разглеждат като по-низши от обикновените престъпници“ (Арент, 1993, с. 197).

⁵ В Германия през войната част от ръководните длъжности биват поверени на комунисти, тъй като при хаоса, пораздан от ръководството на престъпния свят, не би могло да се свърши каквато и да било смислена работа. Но това представлява просто временно превръщане на концентрационните лагери в лагери за принудителен труд – краткотрайно инцидентно изключение.

⁶ Този принцип е осъществен най-пълно в газовите камери, които са предназначени не за отделни екзекуции, а за масово унищожение. Във връзка с това следният разговор много точно изразява положението на отделния човек: „Защо, ако смея да попитам, има газови камери? – А ти защо си се родил?“.

⁷ Противовес на хаотичния подбор на лагеристи са категориите, на които те биват разделени още с пристига-

ганизационна мярка, то действително произволният подбор на жертвите разкрива основополагащия принцип на тази „наказателна“ институция. Ако концлагерите зависеха единствено от наличието на политически противници, те едва ли биха просъществували след първите години на тоталитарните режими⁸. В Германия след 1938 г. категорията на невинните се попълва масово с евреи; в Русия тя се представя от различни групи от населението, които по различни причини са изпаднали в немилост⁹. Но докато в Германия истински тоталитарен тип лагер, побрал огромни маси напълно „невинни“ хора, се установява през 1938 г., в Русия това става още в началото на 30-те години – до 1930 г. повечето концлагеристи са все още криминални престъпници, контрареволуционери и „политически“ (тоест членове на сектантски фракции). След този момент в лагерите попадат толкова много невинни, че наистина е трудно те да бъдат класифицирани – представители на „отмиращите класи“; хора, влезли в контакт с чужда страна; руснаци от полски произход; селяни, чиито населени места са унищожени; депортирани народи; уволнени войници от окупационни части; бивши военнопленници и т.н. Наличието на политическа опозиция е само претекст за съществуването на концентрационна система, а нейната цел остава непостижната дори когато населението е повече или по-малко координирано, тоест отказало се е от политическите си права. Целта на една произволна система е окончателно да смаже гражданските права на цялото население, което в крайна сметка се оказва извън закона в собствената си страна. Унищожаването на юридическата самоличност е важна предпоставка за тоталното господство над човека. И това е валидно не само по отношение на специалните категории, като политическите или криминалните престъпници, а за всеки жител на тоталитарната държава. Всяко ограничаване на произволното преследване на определени политически или религиозни мнения, на различни интелектуални, морални или сексуални типове поведение, на редица новоизмислени престъпления в действителност би обезсмислило съществуването на лагерите, защото би довело до въвеждането на нова правна система, която неминуемо би създавала юридическа самоличност на човека.

Втората крачка в „подготовката на живи трупове“ е унищожаването на моралната личност на субекта чрез обезсилване на съвестта, което означава да се „убие нравствеността у човека“. Това според Хана Арент се постига най-вече, като за пръв път в човешката история е премахната възможността за мъченичество. Няма очевидци, няма свидетелства, няма гробове освен масови: да покажеш от кой момент нататък смъртта не може да бъде забравена, означава да ѝ придадеш смисъл; да действаш отвъд собствената си смърт. Добре знаем, че всеки жест, за да има смисъл, трябва да притежава социална значимост. А в лагерите стотици хиляди живеят в абсолютна усамотеност: ето защо, каквото и да се случи, гласът никога

нето си – свършено безсмислени сами по себе си, но удобни от организационна гледна точка. В германските лагери са разграничени криминални престъпници, политически, асоциални елементи, вероотстъпници и евреи – всички със свои отличителни знаци. Прилаган отначало за предотвратяване на всякаква солидарност между лагерниците, този похват се оказва особено ценен, тъй като не позволява на никого да разбере дали неговата категория е по-нисша, или по-висша спрямо останалите. В Германия тази непрестанно изменяща се, педантично организирана структура придобива привидна стабилност, защото при всички случаи евреите остават най-долу. Ужасяващото е обаче, че лагерниците се отъждествяват с тези категории, сякаш те представляват някакъв последен автентичен остатък от правна нормативност. Като че ли именно тези категории обещават пределна надежда за предвидимо отношение като някаква последна и поради това жизненоважна юридическа идентичност.

⁸ Ако вземем за пример броя на лагерниците в Бухенвалд след 1936 г., наистина ще се убедим, че задържаните невинни са крайно необходими за съществуването на лагерите. На практика от лагерите нямаше да остане н помен, ако Гестапо се бе придържало само към принципа за изолиране на опозицията, защото през 1937 г. Бухенвалд е с по-малко от 1000 лагерници и е пред закриване, преди да се вляят 20 000, осигурени от ноемврийските погроми, извършени през същата година.

⁹ В съветските затвори опозиционерите наистина представляват относително малка част, а между вдвояването в лагер и евентуалното закононарушение не съществува каквато и да било връзка.

няма да се чуе; те са неотменима част от всеобхватно организираното забвение, в което потъват не само обществено значимите фигури, но и семействата и приятелите на жертвата. Скръбта и спомените веднага се забравят¹⁰. „В цялата си история западният свят, дори в най-мрачни и най-кървави периоди, е гарантирал на убития враг правото да остане в паметта на живите – истинско признание на факта, че всички сме смъртни (и само смъртни). Лагерите обаче налагат на самата смърт анонимност (като не допускат да се установи дали определен затворник е жив, или мъртъв) и така напълно я обезсмислят като завършек на изминат житейски път. Те отнемат на индивида собствената му смърт и доказват, че оттук нататък нито нещо му принадлежи, нито той принадлежи на нещо. Смъртта му просто налага печат върху факта, че някога реално е съществувал“ (Арент, 1993, с. 190).

На този унищожителен удар върху нравствеността на индивида може да се противопостави единствено човешката съвест, според която е по-добре да паднеш като жертва, отколкото да живееш в ролята на палач. Тоталитарният режим постига най-чудовищната си победа в мига, когато успява да откъсне нравствеността на човека от индивидуалното бягство и превръща гласа на съвестта в крайно двусмислен съветник. Нима човек би могъл да реши нещо, когато е изправен пред избор дали да издаде своите приятели и да ги изпрати на смърт, или да предпочете гибел за собствената си жена и децата си, за които е изцяло отговорен, когато дори самоубийството би довело до изтребване на цялото му семейство? Изборът вече не е между добро и зло, а между едно убийство и друго убийство¹¹. Кой би могъл да реши моралната дилема на гръцката майка, която нацисткия войник принуждава сама да посочи кое от трите ѝ деца да убие, за да живеят другите две?

Третата и последна стъпка към „масово производство на живи трупове“ е унищожаването на уникалната самоличност чрез заличаването на човешката способност за спонтанност на мисълта и следователно – на действието. Именно тази човешка индивидуалност очевидно най-трудно се разрушава и дори унищожена, очевидно най-лесно се възстановява¹². Както показва Хана Арент, пътищата за смазване на човешката уникалност са безброй: то започва с чудовищните условия при транспортирането – стотици голи тела, наблъскани във вагоните като добитък, прилепнали едно до друго почти до неразличимост, лашкани с дни до безкрай из цялата страна; минава през пристигането в лагера и добре обмисления шок от първите часове – бръсненето на главите, обличането в затворнически дрехи, „бродирането“ на наказателните номера – и завършва с мъченията, прилагани така, че да не водят до физическа смърт, или поне не бързо. В крайна сметка всички тези методи имат една обща цел: да манипулират човешкото тяло с безкрайните му възможности да изпитва болка, но именно по начин, че да се постигне неотвратима разруха на човешката личност. Но действителният ужас започва едва когато ръководството на германските лагери се поема от СС. Спонтанните безчинства отстъпват на абсолютно хладнокривно и системно унищожаване на човешки тела с една цел: да се изличи човешкото достойнство. Смъртта се избягва или се отлага за неопределено време. Лагерите се превръщат в свое-

¹⁰ В Съветска Русия е нещо обичайно жена да поиска развод, щом съпругът ѝ бъде арестуван, за да запази живота на децата си, и ако все пак се случи съпругът да се върне у дома, тя възмутено би го изгонила.

¹¹ Създавайки условия, при които съвестта вече не е адекватна и става невъзможно да сторим добро, съзнателно организираното пълчиране на всички в престъпленията се разпростира и върху жертвите, за да се постигне тяхното пълно съучастие. За целта на лагерниците се оставя възможността да правят избор, но не между добро и зло, а между едно зло и друго зло, и то именно за да може да се привлече жертвата към извършването на престъплението спрямо самата нея.

¹² Хана Арент акцентира върху процеса на „приспособяване“ на задържаните към условията на лагерите: „основната грижа на новодокараните е да съхранят личността си непокътната, докато старите лагерници се мъчат просто да живеят колкото може по-сносно зад оградите на лагера“.

образни „учебни полигони“¹³: тази механизирана система прави възможно усещането за безотговорност.

Второ обобщение: заличаването на юридическата самоличност и смазването на нравствеността у човека правят унищожаването на неговата индивидуалност максимално успешно. Резултатът: милиони хора закравчат безропотно с наведени глави към газовите камери; не съществуват опити да завлекат със себе си някой от своите палачи; само на места избухват единични бунтове на съпротива; дори при освобождението на пръсти се броят спонтанните убийства на есесовци. Защо? Защото в действителност смазаната човешка индивидуалност означава смазана спонтанност на мисълта и действието, заличена способност да започнеш със собствени сили нещо, което надвишава първичните реакции спрямо средата и обстоятелствата¹⁴. И защото понятията „човек“, „човешко същество“, „човешка същност“ и реалността, която стои зад тях, са унищожени; тази реалност е сведена до съвкупност от инстинкти, които „ръководят“ поведението: това вече са призрачни марионетки с човешки лица, които съвършено безотказно се отправят към собствената си смърт. Това е и истинската победа на концентрационната система: „Триумфът на СС изисква изтерзаната жертва да тръгне безропотно към бесилото, предавайки се до такава степен, че се отказва от собствената си самоличност. И това не е просто приумица. Желанието на есесовците да смажат човека, далеч не е безпричинно, не е произволна проява на садизъм. Те знаят, че онази система, която успява да съсипе своята жертва, преди да я качи на ешафода [...] е относително най-успешната за заробване на цял народ, за подчиняването му. Няма по-вцепеняваща гледка от тези върволици човешки същества, крачещи като чучела към смъртта си. Който я види, неминуемо се пита: „Как са били докарани дотук, с каква власт разполагат господарите на тези хора?“ – и извърща поглед, изпълнен с горчива болка, но и смазан“ (пак там, с. 206).

И така, идеалният модел на концентрационен лагер логически и исторически е завършен: той представлява „експериментална лаборатория за тотално господство“, или, с други думи „фабрика за производство на смърт“. Но е налице съществена разлика между първоначалното предназначение на концентрационните лагери и тяхното предопределение като политически средства. В революционния период на бъдещия тоталитарен режим както в нацистка Германия, така и в Съветска Русия те са техническо средство за разправа с политическия враг. Но едва след установяването на пълната власт над огромни маси от население тоталитарните режими откриват в лагерите изцяло ново предназначение; те ги превръщат в безпрецедентен социален феномен, който е насочен не срещу един реален или действателен враг на режима, а срещу „обективния враг“. Поради това те се характеризират с една крайно важна и исторически нова черта – начинът, по който те функционират, макар и не фактът на тяхното съществуване, се държи в пълна тайна от цялото население, включително от високите равнища на партийната йерархия. В действителност на власт идва секретът за тайната полиция, чието дело е свеждането на обективните врагове до лагерици и тяхното унищожение в тайна.

Да си обективен враг, не означава да си реално заподозрян за извършването на враждебни действия, а да си посочен и обявен в идеологията на режима именно за такъв. Оттук –

¹³ Няма съмнение, че при „изстребванията“ се е целяло да се елиминират всякакви лични мотиви и емоции и по този начин зверствата да бъдат сведени до минимум. За това говори и фактът, че неколцината лекари и инженери, на които е било поверено поддържането на газовите камери, непрекъснато въвеждали подобрения не само за да се повиши производственият капацитет на фабриките за трупове, а и за да се ускори и съкрати агонията.

¹⁴ В този контекст би трябвало да се спомене и смайващо малкият брой самоубийства. Те са много по-чести при ареста и депортирането, отколкото в самия лагер, което се обяснява и с факта, че в него се предприемат всички възможни мерки за предотвратяването им, тъй като самоубийството наистина е спонтанен човешки акт. От данните за Бухенвалд ясно се вижда, че на самоубийства се дължат не повече от 0,5% от смъртните случаи и че средно на година има едно-две самоубийства, макар че общият брой на смъртните случаи достига 3516. От докладите за съветските лагери се вижда същото положение.

и значимата разлика между „опасен за държавата“ и „враждебен към държавата“: първата категория включва обективно качество, независимо от волята и поведението на индивида. Охранителните мерки, които предпазват националната общност от заплахата, имат за цел да премахнат опасните личности независимо от постъпката, евентуално извършена от тези хора; това означава да премахнат обективната опасност. Но не става дума за индивид, чието опасни мисли трябва да бъдат провокирани или чието минало оправдава насоченото срещу него подозрение, а за един субект, който подобно на „вирус“ е носител на зараза, носител на опасни за държавата тенденции и поради това – непринадлежащ на националната общност. Следователно понятието „обективен враг“ е централен и неотменим елемент от функционирането на тоталитарните режими; то надживява всички – първоначални и последващи – политически противници на новата власт, като в зависимост от динамиката на обстоятелствата се „разкриват“ нови и нови врагове¹⁵. Именно понятието „обективен враг“, чието конкретно съдържание се променя в зависимост от особеностите на ситуацията и позволява да се обяви война на нова категория (група) от населението, след като предишната бъде напълно унищожена, най-точно приляга на фактическата ситуация, многократно възпроизвеждана от тоталитарните режими – в действителност те не представляват *управление* в какъвто и да било традиционен смисъл, а *движение*, което в своя ход постоянно се натъква на препятствия и е задължително да ги отстрани. И ако наистина може да се говори за правно мислене в рамките на тоталитарната система, то неговото централно понятие е „обективният враг“.

И така, всички подготвителни условия са налице: от една страна, имаме всеобхватната и постоянно обновявана категория „обективен враг“, а от друга – лагера като „абсолютно и съвършено пространство на изключението“. Задачата вече е изключително проста: тя се свежда чрез инструмента на тайната полиция обективните врагове да бъдат превърнати в лагерници и следователно да бъдат унищожени. Концентрационните лагери на смъртта играят ролята на лаборатории, в които на практика се доказва основополагащата теза на тоталитаризма, че всичко е възможно¹⁶. В сравнение с тази задача всички останали са от второстепенно значение – включително и медицинските опити, като в тези лаборатории по принцип са провеждани всякакви експерименти. Проблемът се състои в това как да се произведе нещо несъществуващо, а именно човешко същество, подобно на другите животински видове, чиято единствена „свобода“ да остане „запазването на вида“¹⁷. Целта на лагерите не е просто да се унищожават

¹⁵ Нацистите, предусетили окончателното изстребване на евреите, вече са предприели необходимите подготвителни стъпки за унищожаването на полския народ, а Хитлер междувремево замисля заличаването на определени категории германци. Още през 1941 г., на съвещание на служителите в неговия щаб, се предлага спрямо полското население да се приложат наредбите, по силата на които евреите преди това са подготвени за лагерите на унищожението. Що се отнася до плановете на Хитлер за германския народ, по време на войната фюрерът замисля въвеждането на Закон за здравето на нацията: „След всеобщ рентгенов преглед на Фюрера ще бъде представен списък на болните, най-вече на страдащите от белодробни и сърдечни заболявания. Въз основа на новия закон за здравето на Райха [...] тези семейства не ще могат да останат сред обществото и ще им бъде забранено да създават деца. Съдбата им ще бъде определена съгласно следващите заповеди на Фюрера“ (Арент, 1993, с. 199). Броят на хората, които „не ще могат за останат сред обществото“, би представлявал значителна част от германското население. Болшевиките, започнали с потомците на предишните доминиращи класи, насочват терора срещу кулаците (в началото на 30-те години), а след тях – към руснаците от полски произход (между 1936 и 1938 г.), към татарите, поволжките немци по време на войната, към бившите военнопленници и подразделенията от окупационните части на Червената армия след войната, а с основаването на еврейската държава – и към руските евреи.

¹⁶ В Съветска Русия се разграничават три донякъде „независими“ системи от лагери. Най-напред, това са групите за истински принудителен труд, които живеят относително свободно, с присъди за определен срок. След това са концлагерите, където човешкият материал се подлага на жестока експлоатация и смъртността е изключително висока, но все пак са организирани за труд. И накрая – лагерите на смъртта, за чиито обитатели никой не се и сеща и те систематично измират от глад.

¹⁷ Хитлер нееднократно заявява, че „се стремим към условия, при които всеки отделен човек ще знае, че живее и

хора и да се смазва човешката личност, а те да служат и за експериментално заличаване на самата човешка спонтанност като начин на поведение, при научно контролирани условия, и превръщането на личността в нещо по-низше и от животните. При обичайни обстоятелства това е невъзможно, защото спонтанността е свързана не просто с човешката свобода, но и със самия живот и никога не може да бъде напълно заличена. Единствено лагерите позволяват подобен експеримент, поради което те не само са най-тоталитарното общество, осъществявано някога, но и ръководен обществено идеал на тоталното господство като цяло. На практика тоталитарното господство укрепва или запада успоредно с укрепването или западането на концентрационната система – защото именно лагерите представляват същинската централна институция на тоталитарната власт, където човекът бива превърнат в „безропотно животно“. На свой ред всички наказания, теоретично обосновани от правото и предвидени от законова-та система, вече нямат никакъв смисъл; те, както казва Хана Арент, се превръщат в „празни приказки“. Какъв смисъл има понятието „убиец“, когато се изправим лице в лице с масово производство на човешки трупове? В света на „живите мъртъвци“ сведеният до съвкупност от реакции човек е отделен радикално от всичко, зложено в него – било личност, било характер. Въсщност най-страшното в лагерите на смъртта е, че изпратените там, дори да имат късмет да оживеят, са откъснати много по-безнадеждно от света на живите, отколкото ако бяха покойници, защото терорът налага забрава. Там убийството е безлично: човек може да умре било от системни мъчения и хроничен глад, било просто защото лагерът е пренаселен и излишните трябва да се ликвидират. И обратно, ако притокът на нов човешки материал намалее и се появи опасност в лагерите да останат малко затворници, пристига висша заповед смъртността да бъде снижена¹⁸. В лагерите смъртта е превърната в безкраен процес, защото еднакво успешно е възпрепятствано както живеенето, така и умирането.

Да разгледаме принудителния труд, който е отличителна черта на съветската система от лагери и който директно е пренесен в българското общество след 1944 г. На пръв поглед сравнението ни се струва коректно и полезно – и принудителният труд в затворите, и наказателните колонии (каторгата), и заточението или изгнанието, и робството ни изглеждат подходящи като основа за сравнение с „живота“ в лагера. Но при по-внимателно вглеждане сравнението става невъзможно: принудителният труд като вид наказание е ограничен по времетраене и по степен. Осъденият запазва правата си над своето тяло – той не познава абсолютното изтезание и абсолютното господство над себе си. Изгнанието отправя заточеника от една част на света към друга част, също населявана с хора, без да го изключва напълно от света на човешките същества. През цялата човешка история робството е било обществено регулирана институция – за разлика от лагеристите робите никога не са били откъсвани от средствата си, следователно и от закрилата на своите събрата, а и като оръдия на труда са притежавали определена цена, като нечия собственост – определена стойност. Концлагеристът няма цена, защото във всеки миг може да бъде заменен с друг; никой не знае кой е собственикът му, защото никой никога не го вижда. От гледна точка на „нормалното“ общество той е съвършено излишен, макар трудът му да се използва в периоди на остър недостиг на работна сила, както в Съветска Русия и в нацистка Германия по време на войната. Като инстанция лагерите не се изграждат, за да се произвежда нещо – единствената им неизменна функция е да финансират собствения си надзорен апарат; така че от икономическа гледна точка те съществуват най-вече заради самите себе си. Какъвто и труд да се полага в тях, при

умира в името на запазването на своя вид“ (Фуко, 2003, с. 181).

¹⁸ Както става в нацистка Германия към края на 1942 г., при което Хитлер се разпорежда всички лагерни коменданти „да всяка цена да снижат смъртността“. Причината е, че от 136 000 изпратени 70 000 са издъхнали по време на транспортирането или веднага след това. По-късни сведения от лагери в Съветска Русия единодушно потвърждават, че след 1949 г. смъртността в концлагерите, достигаша преди това 60%, системно се понижавала – вероятно поради всеобщия и остър недостиг на работна ръка в Съветския съюз.

други равни условия той би бил по-качествен и по-евтин¹⁹. Съветските концлагери, обикновено наричани „лагери за принудителен труд“, недвусмислено показват, че насилственият труд съвсем не е основната им цел: този вид труд е обичайното състояние за всички руски работници, лишени от правото свободно да се придвижват от място на място, и изложени на възможността всеки момент да бъдат преместени на работа където и да било. Налице е една икономическа безполезност, защото в действителност става дума за „фабрики на смъртта“: към затворените в лагерите се отнасят така, сякаш те вече не съществуват и преживяванията им не интересуват никого; „сякаш хората са се превърнали в трупове и някакъв обезумял дух ги е спрял на пътя между живота и смъртта, та да се позабавлява, преди да ги пусне до вечния покой. И не толкова бодливата тел, а именно майсторски изфабрикуваната нереалност поражда чудовищните безчинства и в крайна сметка представя изстреблението като съвсем естествена мярка. Всичко, което се е вършило в лагерите, ни е познато от собствените ни злокобни кошмари. Трудното за проумяване е, че както в тези кошмари, ужасните престъпления са се вършели в призрачен свят, сякаш материализиран с всички сетивни очертания на реалността, но лишен от онази структура на следствия и отговорности, без която реалността си остава за нас бъркотия от непонятни явления. В резултат бива създадено място, където е възможно хора да бъдат изтезавани и изстребвани, без нито инквизиторите, нито потърпевшите, а най-малко хората отвън да осъзнаят, че ставащото не е просто жестока игра или лош сън“ (пак там, с. 193). Оттук – и объркването на здравия разум, който се пита: що за престъпление са извършили тези хора, та да търпят такива чудовищни мъки? Оттук – и абсолютната невинност на жертвите – никой не може да заслужи подобно тегло. Оттук, най-сетне – и гротескната безразборност при подбора на лагеристите в съвършената държава на терора: подобно „наказание“ еднакво основателно или неоснователно може да се стовари върху всеки човек. Няма никакво съмнение, че в цялата история лагерът е единствената обществена форма, която позволява установяването на тотално господство върху човека. Тук всяка спонтанност, дори и в най-личните си изяви, е заличена: това е образцовият „гражданин“ на тоталитарната държава. Абсурдното безсмислие и циничната антипрактичност на лагерите са само привидни: всъщност те са най-важната институция, с която властта пази себе си. „За тоталитарните режими всеки човек, все още непревърнал се в сбор от животински реакции и механично изпълнявани функции, е съвършено излишен. Тоталитаризмът цели не налагането на деспотична власт над хората, а установяването на система, в която хората са ненужни. Тоталната власт може да се постигне и запази само в свят на условни рефлексии, на марионетки, у които няма вече и следа от спонтанност. И понеже ресурсите на човека са изключително богати, над него може да се установи пълно господство само когато той бъде сведен до екземпляр от животински вид.

Тъй че характерът на човека е заплаха, а и най-несправедливите правила на правораздаване – пречка; индивидуалността, онова, което отличава хората един от друг, е недопустима. До момента, в който всички бъдат превърнати в еднакво ненужни – а това се постига само в концлагерите, – идеалът на тоталитарното господство все още не е постигнат. Тоталитарните държави неизменно целят, макар никога да не успяват докрай, да наложат излишността на човека: чрез произволно подбиране на различни групи за лагерите, чрез постоянни чистки на управленския апарат, чрез масови избивания. Здравият разум отчаяно протестира, че ма-

¹⁹ „Значителна част от налагания в концлагерите труд е безполезен, било защото е прекомерен, било поради толкова лошо планиране, че се налага една и съща работа да се върши по два, даже и по три пъти. Ако постъпващите напоследък сведения за масова амнистия и закриване на концлагерите се окажат верни, това категорично би опровергало съвременните теории за съветската лагерна система като икономическа мярка за осигуряване на евтина работна ръка, защото ако лагерите са били създадени по силата на някаква важна икономическа необходимост, режимът явно не би могъл да си позволи да ги унищожи с един замах, без това да доведе до тежки последици на цялата икономическа система“ (Арснт, 1993, с. 192).

сите са покорни и че този гигантски апарат на терора е ненужен, но ако можеха да изрекат истината, тоталитарните управници биха отговорили: апаратът ви се струва излишен само защото служи да превърне хората в ненужни“ (пак там, с. 208).

Светът на умирането, в който на хората се втъпява, че са излишни, чрез живот, в който наказанията се налагат без връзка с нарушението на закона, експлоатацията е без полза, трудът не произвежда продукт, е свят, в който всеки следващ ден е възпроизводство на безсилието. Но в рамките на тоталитарната идеология няма нищо освен смисъл и логика: щом лагеристите са гниди, съвсем логично е да бъдат изтребвани с отровен газ; щом са дегенерати, не бива да им се позволява да разпространяват заразата сред цялото население; щом са „робски души“, опитите за превъзпитание биха били само загуба на време. В очите на идеологията проблемът, свързан с лагерите, се свежда до това, че произвеждат твърде много смисъл, че приложението на доктрината е толкова предметно. Ето защо тоталитарните идеологии целят не преобразуване на външния свят, не и революционно пренареждане на обществото, а промяна на самата човешка природа. Концлагерите представляват лаборатории за изпитване на измененията в човешката природа и поради това са срам не само за лагеристите и за онези, които са господствали над тях по силата на „научни“ стандарти, а за цялото човечество. Въпросът не е само в страданието или в броя на жертвите. Застрашена е самата същност на човека, макар тези експерименти и да не успяват да променят, в действителност успяват да смажат. Тоталитарната убеденост, че всичко е възможно, доказва само, че всичко може да бъде унищожено. „Опитът за постижимост на всичко роди престъпления, които човек нито е в състояние да накаже, нито да прости. Когато невъзможното се превърне във възможно, то става ненаказуемо, непостижимо, абсолютно зло, надхвърлящо понятиите и обясними мерзки мотиви, като себелюбие, ненаситност, скъперничество, ненавист, алчност за власт и малодушие – поради това на него не могат да противостоят нито отмъстителен гняв, нито всесилна любов, нито опрощаващо приятелство. Също както жертвите във фабриките на смъртта или на бунището на забвенията в очите на своите палачи вече не са „човеци“, така и новият вид престъпници остават извън границите на единодушното схващане, че всички хора са грешни“ (пак там, с. 211). Пред нас е „радикалното зло“, неподдаващо се на пълно разбиране и изчерпателно обяснение, защото е свързано с появата на обществена система, в която всички хора са станали еднакво ненужни, излишни, „живи трупове, подлежащи на масово унищожение“.

Трето обобщение: лагерът е абсолютното състояние на изключване, в което категорично и еднозначно е отменена валидността на правната норма. Не затворът или карцерът, а именно лагерът е пространството, което най-точно съответства на тоталното изключение. Това се доказва и от важния факт, че затворническото или карцерното право не е извън юридическата система, а конституира една част от наказателното право, докато „правната“ конфигурация, която стои зад лагера, е вид военно положение. Лагерът е „абсолютното пространство на изключението“; неговата топология е различна от тази на всички познати ни от човешката история пространства на интерниране: общи болници, наказателни колонии, места за депортиране, поправителни домове, лудници, затвори, арести и т.н. Убийството на лагерника не е нито изпълнение на смъртна присъда, нито налагане на свърхтежко наказание, а задействане на една чиста „убиваемост“ на човешкия живот от страна на суверенната власт. Абсолютно убиваемите тела на задържаните формират една нова политическа организация, основана единствено върху биологичния живот. Тук в центъра е „правото“ да се решава относно точката на значимост и незначимост на човешкия живот; суверен е онзи, който отрича и утвърждава ценността на живота сам по себе си. Лагерът е абсолютното и свършено политическо пространство²⁰.

²⁰ Реалността на лагерите до такава степен е преминала отвъд границите на юридическото понятие за престъпление, че специфичната юридико-политическа структура, стояща в основата на тези събития, не е ставала обект

Няма съмнение, че лагерите произхождат от наложено върху цели общности извънредно положение вследствие на колониална война²¹. Следователно те не се зараждат от еволюцията или инволюцията на модерното право (още по-малко – от изменението на наказателното право), а от чистото военно положение. На свой ред юридическата основа на интернирането не е правната норма, а буквално „задържането“; една предпазна полицейска мярка, която позволява изолирането на лица без повод, единствено с цел да бъдат избегнати бъдещи ситуации, застрашаващи сигурността на държавата. Не трябва да се забравя, че първите концлагери в Германия са дело не на националсоциалистите, а на социалдемократите, които през 1923 г. въз основа на предпазната полицейска мярка „задържане“ интернират хиляди комунисти. И отново юридическият фундамент на прилагането на тази процедура е въвеждането на извънредно или военно положение чрез отмяна на ключови членове от германската конституция, гарантиращи личните свободи на гражданите. Но както показва Джорджо Агамбен, от един момент е налице изключително важно историческо обръщане: извънредното положение престава да бъде свързано с една външна и временна ситуация на фактическа опасност и започва да се слива със самата правна норма. Следователно лагерът е пространство на изключението, което конститутивно се отваря, когато извънредното положение се превръща в правило. В лагера извънредното положение, което по същество представлява временна отмяна на върховенството на закона въз основа на фактическа ситуация на опасност, придобива постоянен пространствен аспект, който обаче остава извън нормалния ред²². Какво виждаме: абсолютна независимост на лагера от всякакъв вид юридически контрол и от всякакво позоваване на нормалния правен ред²³.

И така се оказва, че лагерът като пространство на изключението притежава парадоксален статут; то е парче територия, поставено извън нормалния правен ред. Това, което е изключено в него, според смисъла на термина „извънредно“, е поставено в реда, включено чрез собственото си изключение. Но онова, което на първо място е включено в правния ред, е самото извънредно положение. Извънредността е установена като част от реда, а изключението – като част от нормата. „Пожеланото“ извънредно положение ражда една нова юридико-политическа парадигма, в която нормата става неразграничима от извънредността.

на изследване. Лагерът е просто мястото, където е реализирана най-крайната форма на нечовешка ситуация, съществувала някога под слънцето: това е от значение както за жертвите, така и за бъдещите поколения. Но тук няма да извеждам понятието „лагер“ от случилото се, а ще поставя въпроса: какво е лагер, каква е юридико-политическата му структура, че подобни явления са могли да се случат в него? Това ще ни накара да разгледаме феномена не като исторически фикт и като социална аномалия, принадлежаща на миналото (макар възможна и днес), а по-скоро като скритата матрица на политическото пространство, което обитаваме.

²¹ Историчните и до днес спорят дали първият лагер е дело на испанците, които през 1896 г. създават *campos de concentraciones*, за да потушат колониалното въстание в Куба, или на англичаните, които в началото на XX век поставят бурите в *concentration camps*. По-важното е, че и в двата случая върху цели общности е наложено извънредно положение вследствие на колониална война.

²² Докато през март 1933 г. се провеждат различни чествания във връзка с избирането на Хитлер за канцлер на Райха, Хитлер решава да създаде Дахау, „концлагер за политически затворници“. Този лагер е поверен на СС и по силата на *Schutzhaft* (буквално: „задържане“) – поставен извън правилата на наказателното и карцерното право, към които нито в момента на създаването си, нито впоследствие може да бъде причислен.

²³ Според нацистките юристи пръв и непосредствен източник на правото са заповедите на *Führer*, тоест *Schutzhaft* няма нужда от каквото и да е юридически фундамент в действащите закони и институции, а е „непосредствено следствие на националсоциалистическата революция“. Именно поради това шефът на *Gestapo* Дийлс може да твърди: „Не съществува заповед или инструкция за създаването на лагерите: те не са установени, но един прекрасен ден просто се оказват налице“. Дахау, както и останалите концлагери, които за много кратко време се присъединяват към него – Заксенхаузен, Бухенвалд, Лихтенберг, – остават непрекъснато действащи: това, което се променя, е броят на интернираните (в някои периоди, особено между 1935 и 1937 г., преди депортацията на евреите, те намаляват на 7500 души). Но лагерът, като особено пространство на изключението, в наистина Германия е превърнат в постоянна реалност.

Поради това лагерът е структурата, в която извънредното положение – възможността за решаване, върху която се основава суверенната власт – е реализирано нормално. Суверенът повече не се ограничава с решението за въвеждане на извънредно положение, следвайки или противопоставяйки се на конституцията въз основа на дадена фактическа ситуация: опасност, засягаща обществения ред. В своето обявление, което изразява властта му, той фактически произвежда ситуацията като следствие от решението си относно изключението. По тази причина в лагера юридическият въпрос вече не се разграничава строго от фактическият въпрос, а с това и всеки проблем относно законността и незаконността на случилото се е лишен от смисъл. Лагерът, заявява Джорджо Агамбен, е „хибрид между право и факт, в който двата термина стават неразграничими“ (Агамбен, 2004, с. 202). Така става разбираемо твърдението на Хана Арендт: само защото лагерите конституират пространство на изключението, където не само законът е изцяло отменен, но и фактът и правото се сливат, в тях наистина всичко става възможно. Ако не проумеем тази особеност на политическата структура на лагера, чиято цел е именно осъществяването на постоянното извън-редно положение, чудовищните неща, които са се случвали в него, остават необясними. Лагеристът се движи в зона на неразграничимост между външно и вътрешно, изключение и правило, законно и незаконно, в която самите понятия за субективно право и юридическа защита губят изцяло смисъла си. Ако пък интернираният е освен това и от еврейски произход, той е лишен от правата си на гражданин и впоследствие – напълно денатуриран. Доколкото на лагеристите е отнет какъвто и да е социален статут и те са сведени до чист биологичен живот, лагерът е и абсолютното пространство, реализирано някога, в което суверенната власт няма нищо друго пред себе си освен човешкия живот без какъвто и да е било посредник. Следователно правилният въпрос, който трябва да бъде поставен относно ужасите, извършени в лагерите, не е лицемерното питане как е възможно да бъдат сторени подобни жестокости спрямо човешки същества. По-честно е да бъдат проследени юридическите процедури и властовите диспозитиви, които могат до такава степен да лишат едно човешко същество от правата му, че каквото и да е действие, извършено спрямо него, да не представлява престъпление: именно в тази точка всичко става възможно. Лагерът е мястото на едно суверенно решение, действащо в абсолютната неразграничимост между право и факт: норма, която решава факта, който на свой ред решава приложението ѝ. Тук нормативност и осъществяването ѝ, произвеждането на закон и неговото приложение по никакъв начин не са разграничими. А политиката на свой ред буквално се е превърнала в решението относно неполитическото, тоест относно ценността на човешкия живот. Лагерът е пространството на невъзможност да се реши кое е факт и право, норма и прилагането ѝ, изключение и правило, което въпреки това непрестанно решава относно тях. Това, което надзирателят или служителят в лагера има пред себе си, не е един извънюридически факт – индивид, принадлежащ биологично на еврейската раса, – върху когото следва да бъде приложена дискриминацията на нацистката норма. Обратно, всеки жест, всяко събитие в лагера, от най-обичайното до най-изключителното, действа като решение относно човешкия живот. Отделянето на еврейското тяло е непосредствено произвеждане на специфичното германско тяло, така както неговото произвеждане е прилагане на нормата. Ако твърдението, според което лагерът представлява материализация на извън-редното положение и следователно е създаване на пространство, в което биологичен живот и правна норма прекрачват прага на безразличието, отговаря на истината, то тогава трябва да приемем, че стоим пред лагер всеки път, когато се създава подобен род структура, независимо от количеството и вида на извършените в него престъпления, от името и топографията, чрез която той ни се представя. Във всичките тези случаи едно място очертава пространство, в което нормалният ред фактически е преустановен и в което това дали биват извършвани жестокости, не зависи от правото, а само от „цивилизоваността“ на полицията, която фактически действа като суверенна власт. Извън-редното

положение, което по-рано е било временно преустановяване на юридико-политическия ред, сега се превръща в нова и постоянна пространствена подредба, обитавана от онзи човешки живот, който все по-трудно бива вписван в реда. И наистина това представлява лагерът: на един ред без локализация (извън-редното положение, при което законът е отменен) съответства една локализация без ред (лагерът като постоянно пространство на изключение). Следователно политическата система престава да регулира формите на живот и правните норми в рамките на дадено „оградено“ пространство; за сметка на това тя внедрява в самия му център, както твърди Джорджо Агамбен, „една дислокусираща локализация, в която всяка форма на живот и всяка правна норма могат да бъдат виртуално обхванати. Лагерът като дислокусираща локализация е скритата матрица на политиката и именно тази структура трябва да се научим да разпознаваме във всичките ѝ метаморфози. Той е четвъртият, неотделим елемент, добавил се понастоящем към (и по този начин разчупил) старата тройца, съставена от държавата, нацията (раждането) и територията. Всеки опит да бъде мислено съвременното политическо пространство, трябва да произтича от ясното съзнание, че класическото разграничение между частен живот и политическо съществуване, между човека като живо същество, обитаващо дома, и човека като политически субект, обитаващ полиса, не съществува. В личността на лагериста законът е неотграничим от живота; законът, който се стреми изцяло да се превърне в живот, се изправя пред умъртвения в правната норма биологичен живот. От концлагерите няма обратен път към класическата политика. В тях градът и домът стават неразграничими, възможността да различим биологичното от политическото тяло – несподелимото и нямото, и съответно споделимото и изказуемото, – ни е отнета завинаги“ (пак там, с. 204).

ЛИТЕРАТУРА

- Агамбен, Дж. Homo Sacer. София: Критика и хуманизъм, 2004.
- Арендт, Х. Тоталитаризмът. София: Панорама, 1993.
- Арендт, Х. Човешката ситуация. София: Критика и хуманизъм, 1997.
- Арендт, Х. Айхман в Йерусалим. Репортаж за баналността на злото. София: Снепа, 2004.
- Дельоз, Ж., Ф. Гатари. Анти-Едип: Капитализъм и шизофрения. София: Критика и хуманизъм, 2004.
- Дуоркин, Р. Да се отнасяме към правата сериозно. София: Критика и хуманизъм, 2003.
- Грекова, М. Малцинство: социално конструиране и преживяване. София: Критика и хуманизъм, 2001.
- Фуко, М. История на сексуалността. Волята за знание. Плевен: Евразия Абагар, 1993.
- Фуко, М. Трябва да защитаваме обществото. Цикъл лекции в Колеж дьо Франс, 1975 – 1976. София: ЛИК, 2003.
- Agamben, G. State of Exception. University of Chicago Press, 2005.
- Arendt, H. Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought. Meridian, 1961.
- Arendt, H. Crises of the Republic: Lying in Politics; Civil Disobedience; On Violence; Thoughts on Politics and Revolution. Harvest/HBJ Book, 1972.

Benhabib, S. The Reluctant Subject. Rowman & Littlefield Publishers, 2003.
Donnelly, J. Universal Human Rights. Rowman & Littlefield Publishers, 2002.
Foucault, M. Power/Knowledge. Routledge, 1980.
Foucault, M. Politics, Philosophy, Culture. Routledge, 1988.
Habermas, J. The Inclusion of the Other. MIT Press, 2000.
Steiner, H., P. Alston. International Human Rights. Oxford University Press, 2000.

Hannah Arendt. Rowman & Littlefield Publishers, 2003.
Theory and Practice. Cornell University Press, 2002.
Interviews and Other Writings, 1972 – 1977. Pantheon, 1980.
Interviews and Other Writings, 1977 – 1984. Routledge, 1988.
Lies in Political Theory. MIT Press, 2000.
Rights in Context: Law, Politics, Morals. Oxford University Press, 2000.